

В. Н. ДЕНИСОВ,

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України

**РЕЦЕНЗІЯ НА КОЛЕКТИВНУ МОНОГРАФІЮ
«ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ – ЩО ДАЛІ? ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ТА
ПОЛІТИЧНІ ПРОГНОЗИ ЩОДО МАЙБУТНЬОГО СОЮЗУ»***

Коллективна монографія підготовлена та опублікована в рамках проекту Жана Моне під назвою «*Реформа Союзу і споріднені проблеми*» (англ. «*Reform of the Union and the Related Issues*»). Праця складається з шести частин, що містять сімнадцять розділів, присвячених аналізу перспектив розвитку Європейського Союзу (далі – ЄС), враховуючи вивчення уроків минулого, а також пам'ятаючи про жертви тоталітаризму і недемократичних режимів. Звертається увага на наявність загрози спільним цінностям, на яких засновано і функціонує ЄС. До цих загроз віднесено кризу, пов'язану з біженцями і тероризмом, які створюють напруженість у суспільстві, сіючи страх і недовіру. З'явилися тріщини у відносинах між союзниками. Націоналістичні політики підіймають на щит популізм. Нові лінії поділу між державами-членами загрожують єдності та цілісності ЄС. Невизначеність внаслідок Брекзиту, геополітична напруженість і протекціоністська політика поставили економічне зростання в ризиковане становище. За словами члена Європейської комісії з питань правосуддя Віри Йоровой (Věra Jourová), висловленими у передмові до цього видання, «окреслені виклики є серйозними і випробовують нашу здатність відповідати шляхом координації із загальними викликами, з якими ми стикаємося та залишаємося відданими цінностям, на яких заснований ЄС» (с. 13). У зв'язку з цим вона фокусує увагу на важливості за таких умов «верховенства права та необхідності в ефективних і незалежних системах правосуддя для його захисту» (с. 14).

Редактор цієї фундаментальної праці, професор Надежда Шишкова (Naděžda Šišková), підкреслює, що метою видання є висвітлення «перспектив розвитку Союзу в особливі часи, коли глибока реформа ЄС становить *conditio sine qua non* (неодмінну умову) його виживання, втім ні ЄС, ні його держави-члени все ще не мають остаточного і недвозначного бачення майбутньої моделі Союзу» (с. 15).

Книга підготовлена багатонаціональним колективом визнаних фахівців відомих європейських університетів Німеччини (Гейдельберзький і Регенсбурзький університети), Бельгії (Коледж Європи в Брюгесі), Чехії (Карлів університет у Празі, Університет Палацького в Оломоуці, Університет Масарика в

*Рецензія на колективну монографію: **The European Union – What is Next? A Legal Analysis and the Political Visions on the Future of the Union**: Collective monograph. Naděžda Šišková (ed.). Köln: Wolters Kluwer Deutschland, Köln, 2018. 348 p.

Брно), Естонії (Таллінський технічний університет), Угорщини (Університет Корвінуса в Будапешті), Словаччини (Пан-Європейський університет у Братиславі), України (Київський національний університет імені Тараса Шевченка).

Частина I «Аналіз колізій реформи основ Союзу, спірні питання нового поділу компетенції між ЄС і державами-членами та реформа союзних інституцій» складається з п'яти розділів, у яких досліджуються різні аспекти змін у інституційній системі ЄС.

Перший розділ (автор – Тібор Паланкаї (Tibor Palánkai), Угорщина) присвячено теоретичному переосмисленню інтеграції у світлі майбутнього ЄС. Пропонується більш деталізована, розширена та органічна версія теорії інтеграції, ніж версія, представлена основними школами. Головними компонентами інтеграції визначено глобальну та міждержавну регіональну інтеграції з врахуванням інтеграції на рівні суспільства, урбанізму та національного виміру, включаючи такі інтегровані спільноти, як сім'я, релігія, громадські та інші неурядові організації. Вказано, що в найбільш загальному значенні «інтеграція є процесом уніфікації та об'єднання, злиття частин у ціле, становлення єдності, спільного пристосування, розчинення одного в іншому, зростання взаємопов'язаності, йдеться про співробітництво сторін, гармонізацію їх дій, взаємний вплив, взаємозв'язки і взаємозалежність» (с. 20). На думку автора, наведене визначення є поверховим і таким, що пов'язане з кількісним підходом (с. 20). Пропонується більш розширена і докладна версія інтеграції, в якій увага зосереджується на якісній характеристиці. Відповідно, інтеграція визначається «як процес створення, розвитку, відтворення і трансформації спільнот, що веде до зростання соціально-економічного, політичного, культурного, духовного або будь-якого типу соціальної асоціації чи організації. Інтеграція як стан справ якісно уособлює еволюцію» (с. 20). Водночас під інтеграцією розуміється «історичний процес» або «створення чи виникнення спільнот, одиниць, союзів, близьких до поняття створення спільнот». Зауважено, що інтеграція є вищим чином структурованим процесом. Міжнародна інтеграція має чимало чинників і реалізується на рівні різних стадій. Розкрито концепцію негативної і позитивної інтеграції. Зроблено висновок, що інтеграція може бути забезпеченим або органічним процесом і часто є поєднанням обох підходів.

Як стверджує автор, інтеграція залежить від складу різних спільнот. Примітно, що у процесі широкої інтеграції ЄС у правовому значенні може відігравати роль основного актора. Водночас у договірній інтеграції ЄС національні держави продовжують розглядатися як основні актори.

Нинішня криза інтеграційних процесів визначається як «структурна» або «трансформаційна», включаючи кожен компонент соціальних утворень. Автор вважає, що вона є кризою техно-структур, але проявляється також у термінах соціально-економічних і культурних зв'язків, однакостей, ідентифікації індивідів або цінностей і норм співробітництва. Підкреслюється, що «глобальна інтеграція і глобальний капіталізм співіснують, і в функціонуванні вони не можуть бути відокремлені. Їх співіснування, однак, може легко стати джерелом серйозних конфліктів. Так званий дикий східний капіталізм зміщується з мафіозними економіками, або з докапіталістичними, або теократичними структурами. Там, де ці форми капіталізму зустрічаються з більш розвиненими формами, напруженість зростає» (с. 40). Висвітлюються інституційні та регуляторні реформи

різних сфер діяльності ЄС, у тому числі наднаціонального характеру, зокрема створення стабілізаційного механізму та Банківського союзу. Аргументується важливість переходу від Фіскального союзу до Фіскального федералізму, збільшення бюджету ЄС, подолання боргової кризи, покращення інноваційних політик, розвитку інфраструктури і якості людського капіталу (освіта, навчання, охорона здоров'я), поліпшення соціального партнерства. І, нарешті, дається характеристика «багатошвидкісної» Європи та Європи «змінної геометрії» як моделей інтеграції, кожна з яких враховує відмінності серед держав-націй, надаючи їм можливість реалістичного вибору.

У *другому розділі* (автор Павел Свобода (Pavel Svoboda), Чехія) досліджуються інституційні аспекти ідей про майбутнє ЄС, які стосуються кризових сфер. Аналізуються методи можливих реформ ЄС та його інституцій у позитивному і негативному значенні. При цьому перша методологія базується на ідеології солідарності держав-членів з максимальним використанням процедурних механізмів ЄС, а друга – передбачає повернення до міждержавного підходу за рахунок послаблення та можливого витіснення наднаціонального методу. Надання переваги тій або іншій методології залежатиме від багатьох чинників, *inter alia* від кардинальних змін на глобальному рівні. Даний розділ містить чимало важливих пропозицій та оцінок, пов'язаних з майбутнім ЄС як все ще неоднорідного об'єднання держав-членів. У цьому ж аспекті розглядаються проблеми, пов'язані з інституційними змінами в ЄС після Брекзиту.

Третій розділ (автор Ленка Пітрова (Lenka Pitrová), Чехія) присвячено майбутньому національних парламентів у інституційній системі ЄС. У *четвертому розділі* (автор Ян Грінц (Jan Grinc), Чехія) досліджується інтерговернменталізм як відповідь на виклики ЄС. У *п'ятому розділі* (автор Девід Петрлік (David Petrлік), Чехія) інтерговернменталізм визначається як способи співробітництва між державами-членами, які характеризуються тим, що держави-члени не трансформують повноважень щодо прийняття рішень наднаціональними інституціями. Натомість, наднаціоналізм розуміється як форма управління, заснована на передаванні державами-членами частини суверенних прав задля забезпечення можливості прийняття рішень наднаціональними інституціями, створеними ними.

Частина II «Посилення демократичних цінностей, включаючи права людини і верховенство права. Новітні перспективи права ЄС як наднаціонального правового порядку» складається з трьох розділів (6–8), у яких автори намагаються протиставити викликам ЄС методологію наднаціональності.

У *шостому розділі* (автор – Райнер Арнольд (Rainer Arnold), Німеччина) досліджується антропоцентризм конституціоналізму в ЄС як методологія, що має сприяти зміцненню Союзу і подоланню новітніх викликів, які постали перед ним. Констатується, що сучасний наднаціональний порядок характеризується конституційністю. Остання розглядається як базовий процес встановлення соціальної спільності, спроможної здійснювати публічну владу через інституції та відданість визначеним цінностям (с. 112). Іншими словами, конституційність означає встановлення порядку, який уособлює повну соціальну пов'язаність. Вищою цінністю і засадничою опорою конституціоналізму є те, що людина знаходиться у центрі всіх базових принципів. Це і є антропоцентризмом (с. 114).

У *сьомому розділі* (автор – Петер-Христіан Мюлер-Граф (Peter-Christian Müller-Graff), Німеччина) розглядається комплекс питань, спрямованих на

підвищення авторитету права ЄС в умовах сучасних викликів. Це стосується удосконалення первинного і вторинного права ЄС з метою недопущення прийняття нереалістичних пропозицій.

У *восьмому розділі* (автор – Надежда Шишкова (Naděžda Šišková), Чехія) аналізується значення правових інструментів ЄС у посиленні верховенства права, реалій у цій сфері та їх перспектив. Доводиться, що майбутній напрям розвитку ЄС нероздільно пов'язаний із захистом верховенства права, яке, як зазначає професор Надежда Шишкова, «завжди відіграватиме ключову роль у його майбутній архітектурі безвідносно до вибору конкретної моделі реформи Союзу» (с. 136). Проаналізовано концепцію верховенства права в цілому та у вимірі права ЄС зокрема. У розділі детально висвітлюється комплекс правових інструментів, що забезпечують верховенство права у праві ЄС і робиться висновок про достатність цих інструментів.

У *частині III «Погляди на створення Фіскального союзу, інших механізмів з метою посилення фіскальної відповідальності держав-членів і зміцнення Єврозони»* представлено аналіз: здійснення Програми валютних трансакцій (ОМТ) у світлі діалогу практики Суду справедливості ЄС з Конституційним судом Німеччини (*дев'ятий розділ*, автор Іржі Георгієв (Jiří Georgiev), Чехія); та майбутнє Економічного і валютного союзу ЄС у зв'язку з подоланням наслідків фінансової кризи 2008 р. та нинішньою нестабільністю цієї важливої сфери функціонування ЄС. Йдеться про оновлення філософії економіко-валютних відносин ЄС і внесення відповідних змін до його первинного права (*десятий розділ*, автор Міхал Петр (Michal Petr), Чехія).

Частина IV «Сучасні виклики у сфері свободи, безпеки і правосуддя» представлена *одинадцятим розділом* (автор Йорг Монар (Jörg Monar), Бельгія), в якому розкрито загрози цій засадничій сфері функціонування ЄС. Тиск загальних викликів, особливо пов'язаних із внутрішньою безпекою і міграцією, спонукає держави-члени та Європейську Комісію шукати покращення ситуації через законодавчу та інституційну підтримку структурних механізмів у цій сфері навіть тоді, коли перевага віддається «спільним», а не «інтегративним» механізмам.

Частина V «Модифікації у сфері права зовнішніх зносин – сучасні відповіді на нові глобальні виклики, перспективи відносин Східного партнерства» складається з трьох розділів (12–14). У *дванадцятому розділі* (автор – Владимир Тич (Vladimír Tůč), Чехія) характеризується поглиблене співробітництво та міжнародні договори між державами-членами як можливі засоби подолання поглиблення різноманітності Європейського Союзу. Існування різних позицій у досягненні цілей ЄС зумовлено рівнем економічного розвитку держав-членів, національними традиціями, історичним досвідом, культурою або менталітетом населення. Констатується відсутність кінцевого призначення європейської інтеграції. Йдеться про політичну інтеграцію? Чи європейську федеративну державу? Що розуміється під виразом «Майбутнє Європи», який міститься у Договорі про Європейський Союз у редакції Лісабонського договору 2007 р.? (с. 212). Серед громадян ЄС відбувається зниження рівня взаєморозуміння європейської ідеї. Зрештою, вже не дивує постановка таких запитань: «Як вийти з існуючої в ЄС кризи?», «Як подолати наявні проблеми, пов'язані з функціонуванням ЄС?» і навіть «Як врятувати європейський проєкт?» (с. 214). Пропонується «більш активне застосування інтерговерментального методу задля покращення атмосфери в Союзі та як основи правотворчого процесу, заснованого

на повазі національної ідентичності держав-членів» (с. 221).

У *тринадцятому розділі* (автори зі Словаччини Єва Цігелкова (Eva Cíhelková) і Нгуон Фаок Ханч (Nguyen Phuoc Hung)) аналізуються можливості глибокого стратегічного партнерства ЄС – Китай в аспекті відображення викликів глобалізованого світу, які роблять його небезпечним і нестабільним. Визначаються сфери взаємного співробітництва між ЄС і Китаєм, які можуть у той або інший спосіб протистояти сучасним викликам. Це «Новий шовковий шлях», фінанси, інноваційні зв'язки та індивідуальне співробітництво, охорона довкілля та енергетична безпека, туризм, освіта і охорона здоров'я. Висловлюється позиція, що «ЄС і Китай мають докласти зусиль для запобігання і вирішення як міжнародних, так і внутрішніх конфліктів, недопущення зростання нестабільності та встановлення більш справедливої і більш ефективного міжнародного порядку, включаючи посилення ролі багатосторонніх інститутів і глобального управління як такого» (с. 243). Отже, складається думка, що співробітництво ЄС – Китай має бути спрямоване на підтримку глобалізації як сприятливої для обох сторін, незважаючи на негативні тенденції, що її руйнують, а також загальну кризу.

У *чотирнадцятому розділі* (автор – Віктор Муравйов, Україна) на прикладі України дається характеристика європейської інтеграції та європеїзації законодавства асоційованих країн. Аналізується різноманітна практика останніх (Швейцарія, Норвегія, Північна Македонія, Туніс), спрямована на усунення бар'єрів між ними та ЄС у торгівлі, на внесення відповідних змін в їх законодавство. Відзначається, що «європеїзація законодавства України означає його реформування шляхом інкорпорації в національне законодавство нових принципів згідно з Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, забезпечення дотримання правових доктрин примату і прямої дії права ЄС, а також проведення політичних і правових реформ, особливо конституційної, адміністративної, судової» (с. 252). У цьому розділі, однак, відсутня критична складова цієї Угоди, яка ставить фактично у нерівноправне становище Україну в сфері торгівлі внаслідок обмежень з боку ЄС. Спостерігається механічний, дедуктивний підхід ЄС до верховенства права в Україні та функціонування на цій основі конституційних механізмів, що також залишилося поза увагою автора розділу. Серед українського суспільства посилюється розчарування інститутами демократії, які приходять із заходу, не беручи до уваги специфіки історичного розвитку країни та її цивілізаційні особливості.

І, нарешті, *частина VI «Майбутнє ЄС – думки і перспективи (еволюція проголошених пропозицій і можливі шляхи їх реалізації)»* складається з трьох розділів (15–17). У *п'ятнадцятому розділі* (автори з Чехії – Петра Местянкова (Petra Měšťánková) і Онджей Філіпец (Ondřej Filipce)) представлена полеміка про майбутнє ЄС, що характеризує очікування і реалії. Наголошено, що, незважаючи на серйозні розбіжності серед держав-членів щодо майбутнього ЄС, більшість з них демонструє волю до співробітництва з іншими і досягнення конкретних рішень. Висловлюється сподівання, що ЄС «історично завжди вдавалося зробити правильний вибір і відтворювати потребу більш тісного союзу в конкретних політичних справах».

Шістнадцятий розділ (автори з Естонії – Танел Керікме (Tanel Kerikmäe) та Евелін Парн-Ле (Evelin Pärn-Lee)) стосується дигіталізації та автоматизації, що

ведуть до змін в ЄС, пов'язаних з технічним прогресом. Дигіталізація розглядається не як вибір, а, радше, як необхідність ведення ділової активності та забезпечення зростання економіки ЄС. Йдеться про розвиток економіки штучного інтелекту, що зумовлює складну проблему її впровадження в конкурентне право ЄС.

В останньому *сімнадцятому розділі* (автор – Девід Сегналек (David Sehnálek), Чехія) розглядається майбутнє ЄС з точки зору дарвінізму та інтерговернменталізму. Автор виходить з того, що кризи ЄС не є породженням дефектів його природи. На його переконання, проблеми, з якими стикається ЄС, мають переважно політичний характер, відтак їх вирішення теж має бути політичним. Аналізуючи повноваження держав-членів, їм пропонується змінювати змістове наповнення сфер, які належать до різних категорій компетенції ЄС, його первинне право, в тому числі на обмежений час (с. 318). Автор зауважує, що «зусилля колективно регулювати все на рівні ЄС позбавляють нас великих можливостей замість наявної «єдності у різноманітності»» (с. 322). Пропонується еволюційний підхід до розвитку права ЄС, який простежується ще у Савін'ї через поступове розгортання органічної і прогресивної юриспруденції (с. 324).

Праця містить заключну частину, в якій зроблено висновок, що подальший успіх європейської інтеграції залежатиме від певної моделі майбутнього *modus vivendi* цього наднаціонального об'єднання держав. Це не просте завдання не лише у зв'язку з наявністю різних і нерідко протилежних підходів до майбутньої моделі ЄС, які, виходячи з певних міркувань, віддають перевагу наднаціональній еволюції права ЄС, тоді як інші обстоюють традиційний метод інтерговернменталізму, зосереджений більше на збереженні суверенних прав держав-членів. Справа в тому, що спроби зміцнити порядок, заснований на ліберальній моделі в силу набуття ним ірраціональних рис незворотного характеру не дають результатів, оскільки він вже не здатний забезпечити стабільність економічних і політичних відносин без запровадження значно більших, ніж раніше, обмежень. За таких обставин історична необхідність полягає у винайденні нової парадигми соціального розвитку, яка має прийти на зміну ліберальній моделі. Це стосується і є доленосним не лише для Європи в особі ЄС, яка вступила у небезпечний період фрагментації її ключових інститутів і механізмів, а також США і міжнародного співтовариства в цілому, демонструючи скрізь неспроможність лібералізму протистояти глибинним викликам сучасності.

Колективна монографія за редакцією професора Надежди Шишкової (Naděžda Šišková) є ґрунтовним фундаментальним дослідженням, підготовленим колективом авторів з різних держав-членів і держав – партнерів ЄС, які спеціалізуються на праві ЄС, та комплексно, всебічно висвітлили ключові правові й політичні аспекти наявних проблем, пов'язаних із функціонуванням інтеграційного об'єднання, удосконаленням його механізмів і процедур. Варто відзначити й вагомий доробок професора Надежди Шишкової (Naděžda Šišková), яка вкотре зуміла опублікувати міждисциплінарне дослідження, майстерно поєднавши і організувавши у рамках одного авторського колективу вчених з багатьох європейських держав, що свідчить про її високий професійний рівень та великі організаторські здібності. Монографія є вдало структурованою, в ній приділено увагу не лише правовим, а й політичним аспектам обраної тематики, що дало змогу повно і системно висвітлити складні проблеми, з якими зіткнувся ЄС у своєму розвитку. Викладене вказує на теоретичну і практичну зна-

чуність праці, яку з упевненістю можемо рекомендувати читачам. Рецензоване монографічне дослідження, поза сумнівом, є корисним для наукової спільноти, практиків та всіх, хто цікавиться актуальними питаннями сьогодення і майбутнього ЄС в умовах нових реалій.

В. Н. ДЕНИСОВ,

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України

**РЕЦЕНЗІЯ НА КОЛЕКТИВНУ МОНОГРАФІЮ
«ВІД СХІДНОГО ПАРТНЕРСТВА ДО АСОЦІАЦІЇ.
ПРАВОВИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ АНАЛІЗ»***

У колективній праці європейських фахівців з права та політики Європейського Союзу (далі – ЄС) представлено головні результати проекту Жана Моне під назвою «Східне партнерство та його перспективи стосовно правового наближення, верховенства права та прав людини» (англ. «*Eastern Partnership and its prospects with a view of legal approximation, rule of law and human rights*»), що розпочався ще у 2011 р. та успішно розвивався упродовж наступних трьох років. Він був виконаний у результаті багатостороннього дослідження групою у рамках проекту Жана Моне, що діяла як консорціум у складі чотирьох європейських університетів з чотирьох держав: Університету Полацького в Оломоуці, Чехія (координатор – професор Надежда Шишкова (Naděžda Šišková)), Гейдельберзького університету, Німеччина (професор Петер-Христіан Мюллер-Графф (Peter-Christian Müller-Graff)), Національного університету «Києво-Могилянська академія» у Києві, Україна (професор Роман Петров), Університету Яна Коменського в Братиславі, Словаччина (професор Власта Кунова (Vlasta Kuponová)) із залученням вчених з інших університетів та наукових установ Естонії, України, Грузії, а також юридичних експертів-практиків (Суду справедливості ЄС, Міністерства закордонних справ і Конституційного суду Чеської Республіки) та ін.

Увага авторів даного видання зосереджена на правових і політичних аспектах наявних проблем Східного партнерства, які стосуються сприяння демократії та ринково-орієнтованим реформам, пов'язаним з посиленням мобільності громадян. Досягнення цих амбіційних цілей здійснюється застосуванням двох паралельних підходів: посиленням двосторонніх відносин з партнерськими країнами та створенням багатосторонньої основи для вирішення спільних для всіх партнерів викликів.

Через Східне партнерство ЄС підтримує спільно узгоджений спектр реформ, спрямованих передусім на підтримку економік країн-партнерів. Значних заходів він вживає і задля посилення міжособистісних контактів. Диференціація, безперервний політичний контакт і публічна дипломатія є

*Рецензія на колективну монографію: **From Eastern Partnership to the Association: A Legal and Political Analysis**: Collective monograph. Ed. by Naděžda Šišková. Cambridge Scholars Publishing, 2014. 305 p.